

Rozpad ZSRR

Część 4: Reinterpretacja po dwudziestu latach

Pod redakcją Anny Jach i Michała Kuryłowicza

ANNA KADYKAŁO

Nowe oblicze dzieciństwa jako skutek zmian społecznych po upadku ZSRR

Upadek Związku Radzieckiego pociągnął za sobą znaczące przemiany społeczne, często będące skutkiem zmiany ekonomicznego paradygmatu rozwoju kraju. System gospodarki centralnie planowanej został zastąpiony przez gospodarkę rynkową, w realiach której nie mogły odnaleźć się miliony rodzin, przyzwyczajone do systemu nakazowo-rozdzielczego, funkcjonującego w czasach radzieckich. Radykalny charakter reform, redukcja środków na pomoc społeczną w wielu przypadkach doprowadziły do zmiany systemu wartości, kryzysu rodziny, osłabienia jej pozycji, co negatywnie wpłynęło na pierwsze dorastające pokolenie nowej Rosji. Skutkowało to nie tylko pojawieniem się masowych dziecięcych i młodzieżowych środowisk dewiacyjnych, ale także zagubieniem najmłodszych w meandrach nowoczesnego zglobalizowanego społeczeństwa.

Bezprizornost' i beznadzornost'

Sytuacja społeczna po reformach okresu *pieriestrojki* charakteryzowała się zubożeniem znacznej części społeczeństwa, co doprowadziło do wyraźnego rozwarstwienia socjalnego oraz kryminalizacji tych grup, które nie były w stanie szybko zaadaptować się do nowych warunków. Wielu dorosłych nie radziło sobie z wyzwaniami, jakie postawiła przed nimi gospodarka rynkowa, co przełożyło się na frustrację, poczucie beznadziejności, niepokoju i podświadomy strach. Często negatywne stany emocjonalne były odreagowywane na

dzieciach, stanowiących najmniej chronioną grupę społeczną. Skierowano na nie różne formy przemocy – począwszy od rosnącej liczby zabiegów aborcyjnych do wzrastającej liczby zamachów na ich życie (17 tys. w 1999 r.), zabójstw i innych przestępstw wymierzonych przeciwko nim. W ostatnich dziesięcioleciach obserwowany jest także wzrost śmiertelności noworodków, większa zachorowalność dzieci, opóźnienie w ich prawidłowym rozwoju (powszechnym zjawiskiem stał się niedobór masy ciała w stosunku do wzrostu). Według psychologów, co trzecie dziecko znajduje się w strefie ryzyka socjalnego¹.

Dysfunkcyjne rodziny, zmagające się z problemem alkoholizmu i bezrobocia, nie są w stanie stworzyć zdrowego środowiska wychowawczego dla dzieci. Skutkuje to nasilaniem się dezadaptacji nieletnich i powiększaniem się dziecięcych i młodzieżowych grup dewiacyjnych: *bezprizornych* i *beznadzornych*². Brak

¹ Е. Савицкая, *Глобальный подросток: результат и предпосылка „культурной глобализации”*, [w:] *Дети и культура*, ред. Б. Сорочкин, Москва 2007, s. 22-23. Według danych Комитета Думы Państwowej ds. Kobiet, Rodziny, Młodzieży (ros. Комитет Госдумы по делам женщин, семьи и молодежи) z 1996 r., co roku ok. 2 mln dzieci w wieku do 14 lat było bitych w rodzinach, ponad 2 tys. umierało z powodu ciężkich uszkodzeń ciała wyrządzonych przez członków rodziny. Według danych rosyjskiej prokuratury, co roku 200 noworodków jest mordowanych przez matki. Jako powód często podawany jest brak możliwości ich wykarmienia. Zob.: *Сиротство и беспризорность в России: история и современность*, ред. В. Занозина [et al.], Санкт-Петербург 2008, s. 151-159. Dane Rosyjskiej Fundacji Dziecięcej pokazują, że liczba dzieci w Rosji w latach 1992-2003 zmniejszała się o 14 mln (z 44,3 do 30,5 mln). Zob.: *Число беспризорников в России уже сопоставимо с их количеством после войны*, News.ru 2004, 1 VI, [on-line:] <http://www.newsru.com/russia/01jun2004/bespriz.html>, odczyt: 22 VI 2010. Inne źródła mówią o 31,5 mln dzieci w 2002 r. w porównaniu z 40,1 mln w 1991 – spadek o 8,6 mln. Zob.: А. Арефьев, *Истинных масштабов российской беспризорности не знает никто*, „Демоскоп Weekly” 2003, № 113-114, [on-line:] <http://demoscope.ru/weekly/2003/0113/tema01.php>, odczyt: 21 VI 2010. Wspomniane pojęcie ryzyka socjalnego określa miarę prawdopodobieństwa wystąpienia zdarzenia losowego lub innego, które powoduje konieczność podjęcia interwencyjnych działań, wynikających z przyjętego w danym państwie zakresu działań w ramach zabezpieczenia społecznego. Ryzyko socjalne tworzą przede wszystkim zdarzenia będące przyczyną znacznego pogorszenia sytuacji materialnej jednostki czy rodziny na skutek utraty lub zmniejszenia możliwości zdobycia środków utrzymania czy zapewnienia minimum socjalnego. Zob.: *Ryzyko socjalne*, [w:] *Słownik ekonomiczny PWN*, [on-line:] <http://biznes.pwn.pl/index.php?module=haslo&id=3970589>, odczyt: 7 VI 2011.

² W języku rosyjskim funkcjonują dwa kluczowe dla analizowanego zjawiska terminy. Pierwszy z nich w tłumaczeniu na język polski oznacza „dziecko pozbawione doгляду” (ros. *безнадзорный*) i traktuje o osobie niepełnoletniej, której zachowanie nie jest kontrolowane z powodu niewypełniania lub nienależytego wykonywania obowiązków dotyczących jej wychowania, edukacji i utrzymania przez rodziców lub opiekunów prawnych. Drugi termin zwykle jest tłumaczony jako „dziecko bezdomne” (ros. *беспризорный*). Wówczas chodzi o osobę niepełnoletnią, pozbawioną opieki oraz nie posiadającą stałego miejsca zamieszkania. Zob.: Федеральный закон от 24 VI 1999 N 120-ФЗ об основах

oparcia dzieci w domu rodzinnym, spadek wychowawczego potencjału rodziny wskutek nasilenia stanów depresyjnych rodziców (szczególnie matek), konfliktów lub dewiacji, dewaluacja tradycyjnych wartości będących normatywnymi punktami orientacyjnymi – to tylko niektóre z przyczyn masowego rozprzestrzenienia się antyspołecznych form zachowania wśród dorastającego pokolenia. Szeregi „dzieci ulicy”³ zasilane są przez uciekinierów z domów, w których panuje pijaństwo, przemoc fizyczna i seksualna (włącznie z wynajmowaniem dzieci do usług seksualnych) czy narkomania⁴. Przeważająca większość „dzieci ulicy” posiada rodziców, jednak z przymusu wybiera sierocy los⁵. Jest to sposób ratunku przed amoralnym stylem życia, przemocą fizyczną, psychiczną i sek-

системы профилактики безнадзорности и правонарушений несовершеннолетних (с изменениями от 13 I 2001), [on-line:] <http://femida.info/52/oospb001.htm>, odczyt: 21 VI 2010. Wasilij Sierieda, prezydent fundacji „Dla zdrowego pokolenia na progu XXI wieku” („За здоровое поколение на пороге XXI века”), nazywany przez *bezpriзорных* „wujkiem Wasią”, a przez osoby zajmujące się problemami „dzieci ulicy” – „ministrem ds. beznadziejnych”, poświęcił wiele lat leczeniu osieroconych dzieci. Opracował także tzw. skalę rozpoznawania ryzyka *beznadзорности* w rodzinie. Składa się ona z 10 czynników, którym przypisano odpowiednie wskaźniki punktowe. Według niej zagrożone tym zjawiskiem są rodziny wielodzietne oraz te, w których rodzice bądź opiekunowie nadużywają alkoholu albo/i narkotyków, prowadzą aspołeczny tryb życia (zwłaszcza dotyczy to matek), nie posiadają stałej pracy, używają przemocy jako metody wychowawczej, w ten sposób stwarzając niekorzystny klimat psychologiczny w rodzinie. Dotyczy to również rodzin, których dochody są znacząco niższe od poziomu minimalnego, a co za tym idzie dzieci egzystują w złych warunkach bytowych. Ponadto jednym z ważniejszych czynników jest brak jednego z rodziców. Wasilij Sierieda wyróżnił także 17 kategorii *bezpriзорных* i *beznadзорных*. Zob.: *Сиротство и беспризорность...*, s. 155, 169-170 i 180.

³ Dzieci porzucone czy zapomniane przez rodziców nie stanowią zjawiska nowego ani charakterystycznego tylko dla okresu po *pieriestrojce*. W XX w. władze rosyjskie musiały zmagać się z nim kilkakrotnie, jakkolwiek różne były przyczyny, które rodziły kolejne fale problemu. Po I wojnie światowej, rewolucji październikowej, wojnie domowej w latach 20. i okresie wielkiego głodu znacząco wzrosła liczba dzieci ulicy. Kolejnym okresem szczególnego nasilenia tego zjawiska były lata II wojny światowej i okres powojenny. Szerzej na temat tego problemu i podejmowanych środków jego rozwiązania por.: J. Fürst, *Between Salvation and Liquidation. Homeless and Vagrant Children and the Reconstruction of Soviet Society*, „The Slavic and East European Journal” 2008, vol. 86, no. 2, s. 232-258; E. C. Цыганова, *Детская беспризорность и безнадзорность в России: проблемы и пути решения*, [on-line:] <http://kraspubl.ru/content/view/50/35/>, odczyt: 19 IX 2011; Г. Миньковский, *Детская беспризорность*, [w:] *Большая Советская Энциклопедия*, [on-line:] <http://bse.sci-lib.com/article024594.html>, odczyt: 22 VI 2010.

⁴ Na temat innych przyczyn zob. szerzej: A. Арефьев, *Истинных масштабов...*

⁵ *Besпризорни*, „Newsweek Polska” 2002, 6 X, [on-line:] <http://swiat.newsweek.pl/bespri-zorni,25466,1,1.html>, odczyt: 19 IX 2011. O głębokim kryzysie rodziny świadczą następujące dane: 36,2 % *bezpriзорных* żyło w pełnych rodzinach, 52,6 % – w niepełnych (w 42,4 % w rodzinie była tylko matka, a w 10,2 % – tylko ojciec). Żadnych krewnych nie posiadało 1,9 % *bezpriзорных*, a 9,3 % mieszkało z krewnymi. Zob.: A. Арефьев, *Истинных масштабов...*

sualną ze strony rodziców czy opiekunów, ale także przed obciążeniem psychicznym, spowodowanym niespełnieniem przez dziecko oczekiwań rodziców o idealnym potomku. Wśród *bezprizornych* przeważają chłopcy (w relacji 2:1 do dziewczynek). Najwięcej „dzieci ulicy” (ok. 70 %) pochodzi z grupy wiekowej 11-15 lat⁶.

Wspomniane środowiska są pochodną całokształtu oddziaływania czynników politycznych, społecznych, ekonomicznych i kulturalno-oświatowych oraz niewydolności instytucji wychowawczych. Rzesza „dzieci ulicy” waleśa się po dworcach, kanałach, strychach, bazarach, klatkach schodowych i ulicach, żebrze oraz popada w konflikty z prawem. Są wśród nich rozpowszechnione różne nałogi oraz zachowania dewiacyjne: pijaństwo, narkomania, toksykomania, prostytutka. Nierzadko przystają do zorganizowanych grup przestępczych, gdzie są angażowane do handlu używkami, pornografii i prostitucji. Młodociani bezdomni zajmują się także sutenerstwem i spekulacją walutą. Z ich grona rekrutowani są członkowie grup radykalnych i terrorystycznych. Oprócz nielegalnych sposobów zdobywania środków na życie, zarabiają zbieraniem butelek, makulatury, metalu, przewozami towarów, sprzątaniem, wynoszeniem śmieci, myciem samochodów czy nocnym pilnowaniem punktów handlowych⁷.

Łatwy dostęp do alkoholu i substancji narkotycznych pogłębia problemy *bezprizornych*, którzy nie mają dobrych wzorów do naśladowania w domu rodzinnym ani poza nim (po transformacji ustrojowej zmniejszyła się liczba i dostępność instytucji wychowania pozaszkolnego, domów pioniera, domów twórczości dziecięcej, domów kultury, obiektów sportowych, szkolnych kółek, organizacji dziecięcych o krajowym zasięgu)⁸. O ogromnej skali problemów dzieci i młodzieży świadczy fakt, że wśród ogólnej liczby przestępców aż 12,4 % to niepełnoletni. Rośnie liczba popełnianych przez nich przestępstw z użyciem przemocy; często charakteryzują się one wyjątkowym, niczym nieumotywowanym okrucieństwem⁹.

Pod koniec 2002 r., a więc po kilkunastu latach od początku przemian systemowych, wedle różnych szacunków, *bezprizornych* było od kilkuset tysięcy

⁶ 50 % *bezprizornych* to dzieci do 12 lat, 50 % – 13-latk i starsze. Zob.: А. Арефьев, *Средний возраст „детей улицы” – от 12 до 13 лет*, „Демоскоп Weekly” 2003, № 113-114, [on-line] <http://demoscope.ru/weekly/2003/0113/tema02.php>, odczyt: 21 VI 2010.

⁷ *Сиротство и беспризорность...*, s. 168, 172.

⁸ Г. Климантова, Т. Федотовская, *О профилактике беспризорности и безнадзорности несовершеннолетних, находящихся в трудной жизненной ситуации*, „Аналитический вестник Совета Федерации ФС РФ” 2002, № 17 (173), s. 74-81, [on-line:] <http://www.budgetrf.ru/Publications/Magazines/VestnikSF/2002/vestniksf173-17/vestniksf173-17070.htm>, odczyt: 21 VI 2010.

⁹ Б. Сорочкин, *Введение*, [w:] *Дети и культура...*, s. 4.

do nawet ponad dwóch czy trzech milionów¹⁰. Rosyjska Fundacja Dziecięca (Российский детский фонд) podawała liczbę 700 tys. *bezprizornych*, która jest równa skali analogicznego zjawiska, jakie miało miejsce po zakończeniu II wojny światowej¹¹. Liczby te wahały i nadal się wahają: minimalne szacunki mówią o 100-500 tys., maksymalne – o 3-5 mln¹². Brak pełnej i wiarygodnej statystyki tego zjawiska. Na ogromne wahania w liczbach wpływają różne metody badania¹³.

Bezprizornost' zagraża normalnemu rozwojowi państwa, który zależy m.in. od zdrowia fizycznego, wychowania moralnego i wykształcenia dorastającego pokolenia. Tymczasem wielu *bezprizornych* ma chroniczne problemy ze zdrowiem, także psychicznym, jest zarażonych chorobami pasożytniczymi, wirusem HIV i wirusowym zapaleniem wątroby typu B i C, cierpi na choroby narządów trawiennych, układu kostno-mięśniowego, co stanowi bezpośredni skutek prowadzonego stylu życia, a zwłaszcza częstego kontaktu z używkami, niedojadania lub głodowania¹⁴. Środowisko „dzieci ulicy” sprzyja formowaniu jednostek nieprzystosowanych do normalnego życia społecznego, nieznających powszechnie przyjętych wartości i norm zachowania. Nie myślą one perspektywicznie, koncentrują się jedynie na najbliższych minutach czy godzinach. Dzieci wychowujące się bez rodziny, w środowisku dewiacyjnym są predestynowane do popełniania tych samych błędów, co rodzice, od których uciekły. Jest mało prawdopodobne, by w życiu dorosłym charakteryzowały się wysokim pozio-

¹⁰ Według danych Ministerstwa Spraw Wewnętrznych Rosji w 2004 r. liczba *bezprizornych* wahała się pomiędzy 500 tys. a 2,5 mln. Zob.: *Ежегодно в России пропадает более 30 тысяч детей*, News.ru 2004, 20 X, [on-line] <http://www.newsru.com/russia/20oct2004/statistika.html>, odczyt: 22 VI 2010.

¹¹ Por.: А. Арефьев, *Истинных масштабов...*

¹² Maksymalne szacunki w 2002 r. wskazywały liczbę 3-5 mln *bezprizornych* (według przewodniczącego Komitetu Rady Federacji ds. Bezpieczeństwa i Obrony), minimalne natomiast – 100-500 tys. *bezprizornych* i *beznadzornych* dzieci (według Ministerstwa Edukacji). Zob.: Г. И. Климантовая, Т. А. Федотовская, *op. cit.* Liczba „dzieci ulicy” na świecie w ostatnich dziesięcioleciach niewspółmiernie wzrosła, na co wpływ miały wojny, ubóstwo i nędza, prowadzące do kryzysu instytucji wychowawczych. Według szacunków w 2000 r. 23 % populacji poniżej 15. roku życia w Azji i 21 % w Ameryce Łacińskiej ma dom na ulicy. Na temat „dzieci ulicy” w innych krajach, gdzie pracę wychowawczą często prowadzą misjonarze z zakonu Towarzystwa Salezjańskiego, zob.: J. Vecchi, *Globalizacja. Na rozdrożu wychowania w miłości. Rozmowa z Vittorio Chiari*, tłum. J. Chapska, Warszawa 2005, s. 100-137.

¹³ Jednym z czynników pozwalających wyodrębnić *bezprizornych* jest liczba dzieci w wieku szkolnym, które nie uczęszczają do szkoły. Nie jest to jednak miarodajna metoda ze względu na fakt, że wiele dzieci w wieku szkolnym opuszcza zajęcia (wg danych Prokuratury Generalnej Rosji w 1995 r. było to ok. 1,5 mln dzieci). Ponadto wielu rodziców nie zawsze zawiadamia milicję o ucieczkach dzieci na ulicę. Wierny obraz statystyki zamazują dzieci migrujące z innych republik postradzieckich. Zob.: А. Арефьев, *Истинных масштабов...; Сиротство и безпризорность...*, s. 161.

¹⁴ *Ibidem*, s. 172-173.

mem odpowiedzialności i potencjałem wychowawczym wobec własnych dzieci. Jeśli nie zostaną objęte opieką odpowiednich organizacji czy fundacji, a uda im się przeżyć wiek dziecięcy i młodzieńczy, to w wieku dorosłym niemal zawsze zasilają szeregi *bomżów*¹⁵. Subkultura *bezprizornych* stanowi także zagrożenie dla nieletnich z bezproblemowych rodzin. Młodzi bezdomni nie tracą kontaktu z rówieśnikami, którzy mogą okazać się perspektywicznymi klientami, do których trafić mogą oferowane przez *bezprizornych* substancje psychoaktywne.

Zlikwidowanie patologii możliwe jest tylko pod warunkiem długoterminowego połączenia wysiłków instytucji państwowych, społecznych i wychowawczych. Problem ten już od kilkunastu lat znajduje się w centrum uwagi władzy ustawodawczej i wykonawczej, jednak brakuje poważnych i skutecznych programów walki z tą patologią oraz zakrojonych na szeroką skalę środków prewencyjnych. W 1993 r. ukazał się dekret prezydenta Federacji Rosyjskiej traktujący o profilaktyce *beznadzornosti*, łamaniu prawa przez nieletnich i ochronie ich praw. W celu rozwiązania palących problemów zostały powołane specjalistyczne instytucje dla dzieci i młodzieży, w tym centra socjalno-rehabilitacyjne. Pracownicy organizacji starają się jak najwcześniej dotrzeć do zagrożonych dzieci, chronić ich prawa, a w przypadku konieczności kierować je do rodzin zastępczych¹⁶. W 1999 r. przyjęta została ustawa federalna poświęcona profilaktyce *bezprizornosti*, likwidacji przyczyn i warunków powstawania zjawiska. Narzędziem walki z tą patologią mają być komisje ds. nieletnich i ochrony ich praw oraz instytucje powołane w celu sprawowania wielowektorowej opieki nad dziećmi, prowadzenia z nimi indywidualnej pracy profilaktycznej w ramach licznych programów (np. poprzez wychowanie wojskowo-patriotyczne). W latach 1993-2000 przyjęto około 200 dokumentów ukierunkowanych na ochronę praw dzieci¹⁷, jednak często niska efektywność walki z opisywaną patologią spowodowana jest zbyt szczupłymi środkami finansowymi, przeznaczonymi na ten cel z budżetu. Do niezadowolających wyników podejmowanych inicjatyw przyczyniło się również to, że kontakt z *bezprizornym* jest bardzo trudny ze względu na jego nieufność. Ponadto przedstawiciele instytucji państwowych nie docierają do głównych skupisk *bezprizornych*¹⁸.

Inicjatywy podejmowane przez pozarządowe organizacje dobroczynne wydają się bardziej skuteczne, choć ich zasięg i możliwości oddziaływania także nie są w stanie znacząco zredukować poziomu problemu. Pierwszymi pro-

¹⁵ Rosyjskie określenie *bomż* (ros. БОМЖ) oznacza osobę bezdomną. Jest to głośkowiec, pochodzący od wyrażenia „без определенного места жительства”, co w tłumaczeniu na polski oznacza osobę bez stałego miejsca zamieszkania.

¹⁶ Zob. szerzej: *Сиротство и беспризорность...*, s. 196-229.

¹⁷ Рог.: Федеральный закон от 24 VI 1999 N 120-ФЗ...; *Сиротство и беспризорность...*, s. 230-247.

¹⁸ А. Кравцова, *Дети под бетоном*, „Новые Известия” 2008, 22 IX, [on-line:] <http://www.besprizornie.ru/content/view/144/32/>, odczyt: 21 VI 2010.

gramami realizowanymi z inicjatywy społeczeństwa były nocne patrole i rozdawanie pomocy humanitarnej. Organizacje dobroczynne (np. Врачи мира, Гуманитарное действие, Ночлежка) realizują program medyczno-socjalnej pomocy „dzieciom ulicy”. Docieranie do nich z pomocą odbywa się często poprzez organizację socjalnych patroli, podczas których działacze odwiedzają zamieszkiwane przez nieletnich miejsca, zaopatrują ich w jedzenie i odzież. Działania te sprzyjają nawiązaniu kontaktu z dziećmi, zdobyciu ich zaufania. Dalsza praca z nimi prowadzona jest indywidualnie. Dzieci, które nie mogą mieszkać z rodzicami, są umieszczane w specjalnych przytułkach, gdzie pod opieką pedagoga są przywracane społeczeństwu m.in. poprzez organizowane wycieczki, wizyty w placówkach kulturalnych, zajęcia w kółkach zainteresowań, pracę w warsztatach rzemieślniczych, terapię poprzez sztukę. Powstają także centra rehabilitacji *beznadzornych* przeznaczone dla tych dzieci, które są narażone na utratę związków z rodziną i przystanie do subkultury *bezprizornych*. Prowadzona z nimi praca ma na celu odbudowanie więzi rodzinnych poprzez zajęcia z dziećmi i ich rodzinami. Są to niezwykle ważne inicjatywy, bowiem zwracają uwagę na konieczność usunięcia przyczyn problemu¹⁹.

Podjęmowane próby resocjalizacji analizowanych grup dewiacyjnych napotykają na wiele przeszkód. Najtrudniejszym zadaniem jest zdobycie zaufania dziecka i zapewnienie go o bezinteresowności pomocy. Jak pokazują doświadczenia pracy z reprezentantami tej grupy w innych krajach, dla wielu dzieci ulica staje się podstawowym środowiskiem zastępującym dom, rodzinę, szkołę; to tu zawiązują się przyjaźnie i pierwsze miłości: „Ulica jest dla nich jak «macierzyńskie łono», które je przygarnia, gdzie czują się wolni, mogą robić to, co chcą, i nikt ich nie odrzuca”²⁰. Mimo iż praca z „dziećmi ulicy” nie jest łatwa, gdyż nie mają one zaufania do instytucji, a wiele tradycyjnych wartości uznają za skompromitowane, to w momencie nawiązania relacji z dzieckiem pojawia się świadomość dobra i pragnienie lepszej przyszłości²¹.

Ten negatywny fenomen czasu pokoju jest dowodem społecznego kryzysu w Rosji. Analizowane środowiska stanowią poważny problem dla władz rosyjskich i są jednym z największych współczesnych zagrożeń dziecięcego świata. *Bezprizorni* i *beznadzorni* stanowią negatywny symbol postradzieckiej Rosji. Biorąc pod uwagę częste traktowanie dzieci jako metafor przyszłości, konieczne jest podjęcie bardziej skutecznych działań zmierzających do uleczenia pa-

¹⁹ Zob. szerzej: *Сиротство и беспризорность...*, s. 176-195. Z dziećmi pozbawionymi opieki rodzicielskiej i sierotami pracują także świeckie organizacje skoncentrowane wokół Cerkwi Prawosławnej. Jako przykład warto wspomnieć działania prowadzone przez siostry miłosierdzia św. Dymitra (Свято-Димитриевское сестричество), które pracują w przytułkach, dziecięcych szpitalach, zakładają także rodzinne domy dziecka. Zob. *Ibidem*, s. 272-289.

²⁰ J. Vecchi, *op. cit.*, s. 122.

²¹ *Ibidem*, s. 116-117.

tologii nękających tę grupą społeczną, by zapewnić właściwy przyszły wektor rozwoju kraju, który wyznaczać będzie dorastające pokolenie. Na zależność kraju od losu jego najmłodszych obywateli wskazał dyrektor wykonawczy UNICEF-u Carol Bellamy:

Życie dzieci i kobiet – oto prawdziwy wskaźnik siły wspólnot i narodów. Jeśli najmłodszych i najsłabszych zostawia się na pastwę losu, to kraj łamie prawo swojego narodu i pozbawia go przyszłości²².

Potrzebna jest spójna polityka państwowa, nakierowana na rozwiązanie problemów dzieciństwa poprzez państwowe programy likwidujące *bezprizornost'* i skoncentrowane na jej profilaktyce. W jej ramach powinien zostać powołany państwowy organ koordynujący działania wszystkich struktur zaangażowanych w działania z dziećmi i młodzieżowymi środowiskami dewiacyjnymi. Należy także stworzyć leczniczo-wychowawcze ośrodki dla dzieci problemowych. Reorganizacji powinien ulec system domów dziecka i internatów na rzecz rodzinnych form wychowania dzieci²³. Władze powinny także walczyć z przyczynami opisanych negatywnych zjawisk: konieczne jest zmniejszenie bezrobocia, leczenie alkoholizmu u rodziców, pomaganie im w normalizacji sytuacji rodzinnej i mieszkaniowej, zwiększenie pomocy materialnej dla niepełnych rodzin; nieodzowna jest pomoc i nadzór ze strony pracowników socjalnych. Trzeba dążyć do odbudowania statusu rodziny w społeczeństwie. Powinna także zwiększyć się wychowawcza rola szkoły oraz jej zaangażowanie w organizowanie czasu wolnego dzieciom. Nieodzowna wydaje się pomoc ze strony instytucji kulturalnych i sportowych oraz powstanie właściwej infrastruktury dla dzieci²⁴.

Kultura masowa w przestrzeni dziecięcej

Źródeł kryzysu rodzinnego i obniżenia statusu rodziny w społeczeństwie należy upatrywać także w reorganizacji podziału ról między partnerami, co powoduje dezintegrację tej podstawowej komórki społeczeństwa. Zachodni model życia, promujący sukces i wartości materialne, realizuje się w pogoni za karierą. To z kolei przekłada się na zubożenie komunikacji międzypokoleniowej: rodzice dysponują coraz mniejszą ilością czasu, jaki mogą przeznaczyć na roz-

²² Cyt. za: *Супотство и беспризорность...*, s. 154 (wszystkie tłumaczenia z języka rosyjskiego zostały wykonane przez autorkę).

²³ Zob. szerzej: *Ibidem*, s. 291-297.

²⁴ Г. Климантова, Т. Федотовская, *op. cit.*

mowę i zabawę z dziećmi. Pozbawione rodzicielskiej uwagi dzieci szukają zrozumienia wśród rówieśników, angażują się w działalność subkultur młodzieżowych, a także grup przestępczych. Szukanie substytutów przyjaćci odbywa się poprzez Internet. Globalna sieć posiada wiele niewątpliwych zalet: pozwala na łatwy dostęp do wielkiej ilości informacji, pomaga zaspokoić ciekawość poznawczą, poznać osoby o podobnych zainteresowaniach i pasjach. Stanowi jednak także pokusę wybierania znajomych spośród wirtualnych użytkowników. Negatywnie odbija się to na związkach przyjacielskich i koleżeńskich oraz wpływa na spłylenie systemu wartości, pozwalając zachowywać iluzję i odgrywać wyimaginowane role. Sieć pomaga przybierać maski, kreować wrażenie, czuć się jak na scenie i tworzyć alternatywną tożsamość²⁵.

Zasygnalizowany problem zaburzeń komunikacji międzypokoleniowej nie jest charakterystyczny jedynie dla rosyjskiej przestrzeni kulturowej – to samo zjawisko można obserwować również w innych krajach. Wyraźnie wskazuje to na homogenizację kultury spowodowaną globalizacją, pod pojęciem której rozumiany będzie „(...) proces przenikania się kultur i upodabniania się do siebie społeczeństw”²⁶. W ostatnich latach zaobserwować można nasilający się proces kurczenia się świata, który nabiera coraz większej dynamiki. Wśród pozytywnych aspektów globalizacji wymienia się powszechny dostęp do informacji, wzrost akceptacji różnorodności i tolerancji wobec kulturowych mniejszości. Łamane są bariery narodowe, uprzedzenia, usuwane jest w cień poczucie wyższości własnej kultury. Wpajanie szacunku do idei pluralizmu kulturowego pozwala na rozwój kompetencji społecznych. Środki masowego przekazu stanowią z kolei cenne źródło wiedzy o rówieśnikach żyjących w innych realiach kulturowych.

Wyraźnie piętno globalizacji zaznacza się także w sferze kultury, co przejawia się w konsumowaniu na prawie całym świecie bardzo podobnych produktów kultury, zwłaszcza w dziedzinie mody odzieżowej, muzyki i widowisk. Te zunifikowane produkty promowane są przez wszechobecne media, przyczyniając się w ten sposób do konwergencji i homogenizacji kultury w skali światowej. Dzieci na całym świecie stają się coraz bardziej do siebie podobne, co sprawia, że można mówić o „globalnym dziecku”, demonstrującym powszechny styl konsumpcji, które pod każdą szerokością geograficzną wie, czym jest Snickers, lalka Barbie, bajki Walta Disneya, seria o Harrym Porterze²⁷. Wartości zachodniej kultury materialnej są szeroko reprezentowane w rosyjskiej prze-

²⁵ Na temat pozytywnych i negatywnych stron korzystania przez młodych ludzi z Internetu zob. G. Kutra, *Młodzież a globalizacja*, [w:] *Globalizacja a jednostka*, red. A. Błachnio, Bydgoszcz 2009, s. 55-56. Zob. także P. Wallace, *Psychologia Internetu*, tłum. T. Hornowski, Poznań 2004.

²⁶ G. Kutra, *op. cit.*, s. 44.

²⁷ Zob. E. Савицкая, *op. cit.*, s. 12.

strzeni dziecięcej, często budząc uzasadnione zaniepokojenie z powodu coraz silniejszej hegemonii na tym obszarze. Jak pisze A. Zacharow:

Temat społeczeństwa masowego jest bardzo aktualny dla współczesnej Rosji. Społeczeństwo odczuwa szok spowodowany zerzeniem z kulturą masową w jej zachodnim, „westernizowanym” wariacie²⁸.

Pisząc o tym nieuniknionym procesie, jaki stał się możliwy m.in. dzięki skokowemu rozwojowi techniki, Zygmunt Bauman zauważa, że w równym stopniu dzieli on i jednoczy²⁹, o czym wyraźnie świadczą kontrowersje, jakie wywołuje. Szczególnie ważną rolę odgrywa tu zmieniający się sposób komunikacji, głównie znaczne jej przyspieszenie, w co jednak wpisane są zagrożenia dla percepcji, szczególnie młodego człowieka:

Tania komunikacja, czyli bezustanny napływ wiadomości, oznacza, że zdobyta wcześniej informacja jest szybko tłumiona, wypierana lub zalewana przez potok nowych doniesień. Natomiast możliwości „materiału żywego” pozostają w zasadzie niezmiennie co najmniej od paleolitu – tania komunikacja zalewa więc raczej pamięć i ją tłamsi, aniżeli karmi i utrwala³⁰.

Bauman wskazuje także na zmianę warunków prowadzenia dyskusji nad normami, ścierania się wartości oraz ich negocjonowania. Określanie i nacechowanie zachowań, postaw i postaci zajmują się niewidzialni sędziowie, ferujący niepodważalne wyroki. Tymczasem opinie „lokalnych autorytetów” coraz bardziej odchodzą w cień³¹. Następuje globalizacja sfery duchowej, której towarzyszy brak moralnych autorytetów, a ich miejsce zaczynają zajmować postacie z popkultury. Obywatele współczesnego społeczeństwa podporządkowani są przede wszystkim roli konsumenta. Rozważając mechanizmy obowiązujące w relacjach sprzedawca–konsument, Bauman zauważa:

Trzeba utrzymywać ich [konsumentów] zawsze w pogotowiu, czujnych, stale wystawionych na nowe pokusy, i pielęgnować w nich bez przerwy stan nigdy nie słabnącego podniecenia, a także stan ciągłej podejrzliwości i permanentnego zniechęcenia³².

²⁸ A. Захаров, *Массовое общество и культура в России. Социально-типологический анализ*, „Вопросы философии” 2003, № 9, s. 3.

²⁹ Z. Bauman, *Globalizacja. I co z tego dla ludzi wynika*, tłum. E. Klekot, Warszawa 2000, s. 6.

³⁰ *Ibidem*, s. 22.

³¹ *Ibidem*, s. 33-34.

³² *Ibidem*, s. 99.

Zadaniem sprzedawców jest przekonywanie potencjalnych klientów, że jeszcze wielu rzeczy nie widzieli, dając jednocześnie nadzieję na przełamanie znudzenia.

W tym kontekście jako kolejne zagrożenie przestrzeni dziecięcej wymienić należy kulturę masową³³ i związane z nią komercjalizację i unifikację, w związku z którymi zasadne jest mówienie o podmiotowym i przedmiotowym ujęciu dzieciństwa i prymacie tego ostatniego³⁴. Środki komunikacji masowej wywierają coraz większy wpływ na moralny i duchowy rozwój dzieci, epatując zde-

³³ Przemysław Kołak w następujący sposób charakteryzuje kulturę masową: „(...) kultura masowa przekazuje masom podobne treści mówiące o innych formach działalności (głównie rozrywkowych) tzw. wielkich mas ludzkich. Przekaz odbywa się za pomocą środków masowego komunikowania”. Zob.: P. Kołak, *Kultura masowa jako produkt reklamowo-marketingowy*, Toruń 2005, s. 10. Antonina Kłoskowska natomiast pisze o ponad 200-letniej tradycji kultury masowej, która powstała jako produkt wtórny rewolucji przemysłowej i bywa identyfikowana z kulturą wulgarną. Kłoskowska opowiada się za neutralnym wydźwiękiem tego pojęcia, które powinno być jednocześnie dostatecznie szerokie i selektywne. Zob. A. Kłoskowska, *Kultura masowa. Krytyka i obrona*, Warszawa 2006, s. 94-95. Więcej na temat przeciwstawienia: kultura masowa a kultura artystyczna oraz kultura niska a kultura wysoka zob.: K. T. Toeplitz, *Wszystko dla wszystkich. Kultura masowa i człowiek współczesny*, Warszawa 1981, s. 11-13. Krzysztof T. Toeplitz podaje, że krytycy kultury masowej zarzucają jej m.in. uniformizujące działanie na społeczeństwo, standaryzację treści, stałą tendencję do obniżania poziomu treści intelektualnych i kulturalnych przekazywanych przez środki masowego przekazu, zatrzymywanie się na poziomie najniższym, powtarzanie tych samych form. Kultura masowa to kultura czasu wolnego – wszelkie komunikaty dostarczane przez kulturę masową, głównie przez jej elektroniczne środki przekazu, przyjmowane są przez ogromną większość odbiorców jako treści rozrywkowe, wypoczynkowe. Zob.: *Ibidem*, s. 21-29, 57, 87-89. Kształtowanie masowego społeczeństwa w Rosji dokonywało się na podobnej drodze, jak na Zachodzie, choć z pewnym opóźnieniem. Radziecki model kultury masowej był podporządkowany nadrzędnemu projektowi stworzenia idealnego społeczeństwa komunistycznego. Narzucało to konieczność wyrzeczenia się wielu potrzeb na nieokreślony okres w imię „wyższych celów”. Współczesne masowe społeczeństwo rosyjskie jest niestabilne, znajduje się na etapie przejściowym. Perspektywy jego rozwoju zależą od rozwiązania problemów dotyczących poprzednich etapów modernizacji: demilitaryzacji gospodarki, stworzenia efektywnego rynku konsumenckiego, wpływowej klasy średniej, kształtowania instytucji społeczeństwa obywatelskiego. Ważnym aspektem jest także przyswojenie nowych technologii i socjalno-kulturowych wzorców epoki postindustrialnej. O historii kultury masowej w Rosji i etapach jej rozwoju por.: A. Захаров, *op. cit.*, s. 6-16; В. Г. Лебедева, *Судьбы массовой культуры России. Вторая половина XIX-первая треть XX века*, Санкт-Петербург 2007, s. 317-324.

³⁴ Maria Szczepka-Pustkowska uważa, że w ujęciu podmiotowym dziecko traktowane jest jako podmiot i twórca własnego rozwoju. W ujęciu drugim dziecko to obiekt oddziaływań jednostek, grup społecznych i instytucji. Z kolei dzieciństwo rozumiane jest jako „świadczanie na rzecz dziecka i oddziaływanie dorosłych na dzieci, ma ono zatem charakter zewnętrzny wobec dziecka”. Ujęcie to oparte jest na przekonaniu badaczy o konieczności wyodrębnienia świata dorosłych i świata dzieci. Zob.: M. Szczepka-Pustkowska, *Kategoria dzieciństwa – od Ellen Key do współczesności*, „Edukacja i Dialog” 1997, nr 7, [on-line:]

waluowanymi wartościami kulturowymi i kreując medialne wzory zachowania. Wśród zagrożeń spowodowanych ekspansją popkultury wymieniane są najczęściej:

unifikacja przekazywanych przez elektroniczne media treści oraz wzorów stylów życia podważająca obyczaje i wartości lokalne, zanik bezpośrednich kontaktów między ludźmi, „urynkowienie” tzw. kultury wysokiej ograniczające wolność twórczych poszukiwań, a zatem likwidujące jej autentyczność i niepowtarzalność artystycznego odkrycia³⁵.

Identyczne produkty kulturowe docierają do zróżnicowanej publiczności, ulegają komercjalizacji, co sprzyja kolektywnemu przeżywaniu masowych zjawisk kulturowych i dezindywidualizacji odbiorców³⁶. Coraz większe znaczenie zdobywają twory kultury materialnej: „(...) świat przedmiotów prezentowanych przez przekązniki kultury masowej staje się światem przedmiotów – wartości”³⁷. W tym kontekście dzieciństwo stało się fragmentem międzynarodowego rynku usług przemysłu kulturalnego.

Dzieci nie są już chronione przed nieodpowiednimi dla nich treściami przez starannie wyselekcjonowane książki, produkcje kinowe i telewizyjne. Adresowane do dzieci przekazy medialne nierzadko oznaczone są wysokim poziomem podświadomego stresu oraz agresywnych zachowań bohaterów, co stwarza zagrożenie dla tożsamości i właściwej socjalizacji dziecka. Oglądanie telewizji jest często wymieniane przez dzieci jako najpopularniejsza forma spędzania wolnego czasu, a telewizor uważany jest niemal za członka rodziny. Niestety, nierzadko rodzice nie zwracają wystarczającej uwagi na czas, jaki ich dzieci przeznaczają na oglądanie telewizji. Podobnie nie zawsze kontrolowane są rodzaje oglądanych programów – rodzice nie zdają sobie więc sprawy z ewentualnej obecności w filmie/bajce treści promujących agresję, przemoc lub zabarwionych podtekstem seksualnym, ani z tego, czy dany program jest przeznaczony dla dziecięcego odbiorcy. Poważne zaniepokojenie budzi nastawienie na wymierność w przemyśle telewizyjnym. Zawartość ramówki telewizyjnej zależy od oglądalności, ściśle powiązanej z zyskiem z reklam, a nie od

http://www.eid.edu.pl/archiwum/1997,95/wrzesien,131/kategorie_dziecinstwa_od_ellen_key_do_wspolczesnosci,617.html, odczyt: 19 IX 2011.

³⁵ A. Jawłowska, *Globalizacja i świadomość globalna*, [w:] *Globalizacja i co dalej?*, red. S. Amsterdamski, Warszawa 2004, s. 129.

³⁶ Konieczność dostarczenia dużej ilości materiałów standaryzowanych na poziomie wspólnego mianownika „wpływa na dezindywidualizację produktów masowej kultury, pozbawia je cech oryginalności i spontaniczności; zapewnia za to dominację stylu, którego skuteczność została wielokrotnie sprawdzona, i zwalnia producentów od obawy niepowodzenia przekładanego zawsze w ich interpretacji na ryzyko materialnych strat”. Zob.: A. Kłóskowska, *op. cit.*, s. 272-273.

³⁷ K. T. Toeplitz, *op. cit.*, s. 95.

jakości programów. Pokazuje to, iż wartości estetyczne ustępują miejsca wymierności. Lata 90. to czas, gdy zaczął się spadek liczby i poziomu programów dla dzieci, a sama telewizja zaczęła wywierać coraz większy negatywny wpływ na socjalizację dzieci, proces wzajemnego oddziaływania jednostki i środowiska społecznego. Obok rodziców i nauczycieli, telewizja staje się coraz ważniejszym źródłem wieloaspektowego wychowawczego wpływu na jednostki, nie-rzadko bardzo kontrowersyjnego³⁸. Negatywne praktyki w środkach masowego przekazu, nastawionych przede wszystkim na profity finansowe i zapominających o odpowiedzialności za emitowane treści, widać na przykładzie rosyjskich kanałów telewizyjnych. Większość z nich zlikwidowało dziecięce redakcje i do minimum ograniczyło czas programów przeznaczonych dla dzieci i młodzieży. W 2002 r. na sześciu największych kanałach telewizyjnych czas antenowy programów dziecięcych i młodzieżowych zajmował zaledwie 5 %, mimo iż zgodnie z obowiązkiem nałożonymi przez licencję programową powinno to być minimum 15 %³⁹. Nawet popularna dobranocka *Dobranoc, dzieci* (*Спокойной ночи, малыши*) została przeniesiona na mniej popularne kanały; sukcesywnie skracano także czas jej emisji: z 30 do 7-8 minut⁴⁰.

Brak wystarczającej i jakościowej produkcji przeznaczonej dla dziecięcego i nastoletniego odbiorcy sprawia, że oglądają oni programy przeznaczone dla dorosłych. Wśród wartości ukierunkowujących bohaterów filmów popularnych, także wśród produkcji przeznaczonych dla dziecięcych odbiorców, znajdują się siła fizyczna ewoluująca w przemoc, erotyka, seks, pieniądze, zemsta; natomiast wartości tradycyjne, jak przyjaźń, sprawiedliwość i honor, są reprezentowane bardzo rzadko. Agresywne zachowanie zaczyna być uważane za zwyczajne, normalne, zaciera się granica między normą a patologią, co jest szczególnie niebezpieczne dla dopiero kształtującej się osobowości. W ten sposób młodzi Rosjanie otrzymują negatywne wzorce zachowania, które nie-rzadko nasilają się i przeradzają w łamanie prawa. Programy telewizyjne wywierają destrukcyjny wpływ na dorastające pokolenie, służąc jako katalizator popełnienia przestępstwa, gdy oglądane na ekranie obrazy odbierane są jako norma społeczna⁴¹. Jest to rezultat integracji kultury z rynkiem, której jedynym celem jest zysk, a nie kształtowanie wśród widzów czy czytelników postawy życiowej opartej na fundamencie moralno-etycznym⁴². Uniformizacja oraz sil-

³⁸ А. Шариков, В. Чудинова, *Детское телевидение. Взгляд социолога*, [w:] *Дети и культура...*, s. 58-60.

³⁹ Пор.: *Ibidem*, s. 69-71; Е. Савицкая, *op. cit.*, s. 30-31.

⁴⁰ А. Вартанов [et al.], *Духовный мир детей*, [w:] *Дети и культура...*, s. 37-38.

⁴¹ А. Шариков, В. Чудинова, *op. cit.*, s. 72-78.

⁴² Б. Сорочкин, *op. cit.*, s. 7. W odpowiedzi na wyzwania współczesnych czasów, autorzy monografii *Dzieci i kultura* (ros. *Дети и культура*) zaproponowali realizację priorytetowego narodowego projektu „Duchowo-moralne wychowanie dzieci i młodzieży”. Zob.: *Ibidem*, s. 9-10.

ne oddziaływanie kultury masowej przyczyniają się do tego, iż dzieci stają się „małymi dorosłymi” i nie zachodzi już proces wtajemniczenia ich w dorosłość. Problem przemocy na ekranie ściśle związany jest z ekspansją produkcji amerykańskiej, szerzącej wartości i ideały bogactwa materialnego oraz indywidualnej siły. Tymczasem – jak zauważają rosyjscy badacze – dla kultury rosyjskiej charakterystyczne są ideały kolektywizmu, wzajemnej pomocy i altruizmu. Na skutek amerykanizacji odchodzą one jednak na drugi plan⁴³. Mimo podpisania w 2005 r. przez szefów stacji telewizyjnych *Karty przeciwko przemocy i okrucieństwu* (*Хартия против насилия и жестокости*), na ekranie dalej pokazywana jest przemoc, niewiele się w tym zakresie zmieniło: nosicielami tych niskich wartości stają się, obok filmów hollywoodzkich, również filmy rosyjskie⁴⁴. Z przestrzeni społecznej wypierane są wartości wyższe, następuje ich prymitywizacja. Dokonuje się jednocześnie zapożyczenie matryc zachowania prezentowanych w zachodnich produkcjach, pewnych systemów wartości i elementów światopoglądu. Kształtowanie w dziecku podstawowych potrzeb kulturowych, zawierające się w zapoznaniu go z szerokim spektrum przede wszystkim narodowych wartości kulturowych, staje się coraz trudniejsze. Jedną z przyczyn jest mniejsze zainteresowanie rosyjskiego państwa sferą kultury i problem jej chronicznego niedofinansowania⁴⁵.

Alarmująca jest także ekspansja rynku reklamowego w przestrzeń dziecięcą. Choć w Rosji obowiązuje ustawa federalna o podstawowych gwarancjach praw dziecka w Federacji Rosyjskiej (об основных гарантиях прав ребенка в Российской Федерации, 1998), w której zapisano konieczność ochrony dziecka przed informacją, propagandą i agitacją, które mogą zagrozić jego zdrowiu oraz moralnemu i duchowemu rozwojowi, to w rzeczywistości podejmowane są działania, by jak najwcześniej uczynić z dziecka pełnoprawnego konsumenta⁴⁶. Dzieci spędzające wiele czasu przed telewizorem nagminnie są bombardowane przez reklamy i agresywny marketing, czyniony w interesie biznesu wycenianego na miliardy dolarów. Stawia on przed sobą cel przekształcenia dzieci w małych konsumentów, zainteresowanych przede wszystkim swoim statusem socjalnym. Dzieci są niezwykle ważną grupą dla specjalistów od marketingu ze względu na łatwość manipulowania ich gustami i emocjami, a w następstwie – możliwość namawiania rodziców na kupno danego produktu⁴⁷. Rosyjski rynek reklam charakteryzuje wysokie zagęszczenie tanich reklam o niskiej jakości. W 2002 r. 74 % Rosjan przyznawało się do niechęci do reklam, tymczasem dzie-

⁴³ А. Шариков, В. Чудинова, *op. cit.*, s. 83-84.

⁴⁴ А. Вартанов [et al.], *op. cit.*, s. 55.

⁴⁵ Е. Савицкая, *op. cit.*, s. 32-35.

⁴⁶ Na temat rynku usług reklamowych w Rosji zob.: *Ibidem*, s. 30-31.

⁴⁷ Szerzej zob.: С. Линн, *Проданное детство. Как агрессивный маркетинг лишает будущего наших детей*, пер. А. Лисовский, Москва 2006, s. 15-27.

ci nie mają jeszcze ukształtowanego nawyku sprzeciwu wobec komercji niskiej jakości. Są natomiast zagubione w gąszczu komunikatów tworzących medialny labirynt. Szczególnie niebezpieczna jest praktyka umieszczania w reklamach postaci znanych dzieciom z bajek lub angażowania do nich ich idoli filmowych czy muzycznych, co wpływa na preferencje dzieci przy wyborze danego produktu⁴⁸. Coraz częściej stosowana jest także praktyka określana w żargonie twórców reklamy mianem *product placement*, polegająca na umieszczaniu w filmach konkretnych produktów, przez co ich reklama podświadomie wpływa na widza. Ponadto należy zwrócić uwagę na reakcję najmłodszych dzieci, które przebywając w jednej przestrzeni z włączonym telewizorem, podświadomie chłoną docierające do nich treści. Największą uwagę dzieci przyciągają jaskrawe, wyraziste postacie animowane, które są znane z bajek i często występują w reklamach. Aby przyzwyczaić dzieci do danej marki, wykorzystywane są nawet odpowiednio przerobione bajki, w których pojawia się nazwa danego produktu. Przy tym świadomość dziecięca dosłownie przyjmuje wiele przesadzonych i wyolbrzymionych treści, powodując fobie i adaptując negatywne zjawiska występujące w życiu dorosłych:

Tak, teraz kształtuje się pokolenie dzieci, które boją się nie złych czarodziejów czy szarego wilka, ale próchnicy i dysbakteriozy, i które święcie wierzą, że walczyć z tymi utrapieniami należy za pomocą gumy do żucia i jogurtów⁴⁹.

Próba ustawodawczego zakazu dotyczącego zamieszczania w programach dla dzieci reklam doprowadziła do rezultatu odwrotnego – kanały telewizyjne jeszcze bardziej ograniczyły emisję programów dla tej grupy wiekowej⁵⁰.

Po rozpadzie ZSRR również inne dziedziny przemysłu kulturalnego dla dzieci przeżywały kryzys, ustępując tym samym pola wpływom kultury amerykańskiej. Rosyjska kinematografia dla dzieci (dawniej ceniona za dużą liczbę wartościowych produkcji), tak jak cały sektor, przeżyła głęboki kryzys, który wykorzystały produkcje amerykańskie, zdobywając przychyłność rosyjskiego odbiorcy. W latach 1991-2002 Wytwórnia Filmów Dziecięcych i Młodzieżowych im. M. Gorkiego wyprodukowała zaledwie 10 filmów⁵¹; w całym kraju zaprzestało działalności wiele kin dziecięcych. Zmniejszenie się liczby produkcji filmowych prowadzi także do rzadszego odwiedzania kin. W latach 90. rodzime produkcje dla dzieci pojawiały się w kinach bardzo rzadko, a młodzi widzowie

⁴⁸ Jest to technika irradacji, najczęściej stosowana w reklamach, polegająca na „ukazaniu osób lub przedmiotów w otoczeniu innych osób lub przedmiotów, a które zgodnie z intencją propagandyisty powinny być wyeksponowane”. Zob.: P. Kołak, *op. cit.*, s. 49.

⁴⁹ А. Вартанов [et al.], *op. cit.*, s. 48.

⁵⁰ *Ibidem*, s. 53.

⁵¹ М. Жабский, *Фильмы для детей, [w:] Дети и культура...*, s. 95.

nieczęsto je wybierali⁵². Obecnie kino dziecięce znajduje się wśród priorytetowych dziedzin, jakie ma objąć państwowe wsparcie dla kinematografii, i ewoluuje w kierunku produkcji obrazów rodzimych⁵³. Pozwala to mieć nadzieję na poprawę sytuacji w tym sektorze.

Kolejnym problemem utrudniającym dzieciom odpowiedni kontakt z kulturą jest zaobserwowana po rozpadzie ZSRR zapaść rodzimego rynku wydawniczego. W znaczący sposób ograniczono nakłady książek⁵⁴ i wydawnictw periodycznych przeznaczonych dla najmłodszego czytelnika, z jednoczesnym podniesieniem ich cen. Zostały w ten sposób utrudnione możliwości uzupełniania przez biblioteki oraz odbiorców prywatnych swoich zasobów o nowości wydawnicze⁵⁵. Prowadzi to do fizycznego niszczenia i tematycznego dezaktualizowania się zbiorów. W wyniku restrukturyzacji sektora bibliotecznego po 1991 r. zostały zamknięte niektóre specjalistyczne placówki dla dzieci. To negatywne zjawisko ze względu na fakt, że zadaniem bibliotek jest wspomaganie rozwoju osobowościowego poprzez kreowanie przyjaznego środowiska, w którym dzieci mogą zapoznać się z książką. Biblioteki, szczególnie na wsiach, są nieraz jedynymi placówkami umożliwiającymi dzieciom kontakt z kulturą i poszerzenie horyzontów, jak również pożyteczne zorganizowanie czasu wolnego. Jednym z ich głównych zadań jest wspieranie subkultury dzieciństwa, która w znaczący sposób zmieniała się pod wpływem komputerów i środków audiowizualnych. Wiele bibliotek stara się oswajać nowinki techniczne, prowadzi także programy popularyzujące czytanie, wspomagające intelektualny rozwój dzieci i kształtujące postawy patriotyczne⁵⁶.

W epoce komputerów młodzi Rosjanie czytają coraz mniej, a wśród dzieci po książkę sięgają najczęściej przedstawiciele młodszego wieku szkolnego. Kultura elektroniczna w znaczący sposób zmieniała dziecięce czytelnictwo: dzieciom trudniej jest skoncentrować uwagę na wielostronicowych utworach, głównie powieściach; pod wpływem oglądania programów telewizyjnych wzrasta zainteresowanie gatunkami, które są reprezentowane na szklanym ekranie:

⁵² *Ibidem*, s. 88.

⁵³ *Ibidem*, s. 94-96.

⁵⁴ W połowie lat 80. nakład książek dla dzieci i młodzieży wyniósł ponad 400 mln egzemplarzy (wiele dzieci skarżyło się wówczas na brak książek). Na początku lat 90. miał miejsce gwałtowny spadek nakładów: od 365,1 mln (1991) po najniższy wskaźnik 47,2 mln (1997), po którym nakład zaczął rosnąć (105,7 mln w 2004 r.). Znacząco zmniejszył się także średni nakład książek: z 226,9 tys. egzemplarzy (1991) do 17,6 tys. (2004). Oznacza to, że w wielu regionach Rosji dzieci przez lata nie mają kontaktu z nowymi książkami. Szerzej zob.: В. Чудинова, *Детское чтение. Негативные последствия развития медиасферы*, [w:] *Дети и культура...*, s. 143-144.

⁵⁵ Por.: Б. Сорочкин, *op. cit.*, s. 4-5; В. Бубекина, *Библиотечное обслуживание детей России: десятилетие выживания и развития*, [w:] *Дети и культура...*, s. 171-173.

⁵⁶ В. Бубекина, *op. cit.*, s. 166-182.

kryminałami, thrillerami, romansami; rośnie zapotrzebowanie na ilustrowane czasopisma i komiksy, co pokazuje zwiększające się oddziaływanie kultury obrazkowej⁵⁷. Wśród najmłodszych czytelników popularne są czasopisma dla dzieci i młodzieży o zasięgu globalnym, a także ich rosyjskie odpowiedniki, cieszące się złą sławą wśród pedagogów ze względu na zinfantylizowany sposób przedstawiania problemów wieku młodzieńczego czy eksponowanie treści seksualnych.

Choć spadek zainteresowania lekturą jest fenomenem obserwowanym w wielu krajach, szczególnie na przełomie wieków, to nierzadko na poziomie państwowym podejmowane są działania, mające podnieść poziom czytelnictwa ze względu na fakt, że brak kontaktu z książką przekłada się na niższy poziom intelektu. W rosyjskiej rzeczywistości zastanawia znaczący rozdźwięk między dostępnymi książkami a takimi, jakie dzieci chciałyby przeczytać. Uczniowie w wieku 10-15 lat potrzebują współczesnych książek o swoich rówieśnikach. Pozycje takie są szeroko reprezentowane w zachodnich wydawnictwach. Wobec braku wskazanych książek na rynku lokalnym lub ich niewielkich nakładów, rosyjskie dzieci sięgają po wydania zachodnie, w tym osławionego już Harry'ego Pottera⁵⁸.

Coraz mniejszy wpływ na dorastające pokolenie wywierają teatry, muzea i inne instytucje kulturalne. Przed upadkiem ZSRR w teatrach dla dzieci pracowali wybitni reżyserzy, aktorzy, dramaturdzy, pedagodzy i muzycy. Na początku lat 90. system dziecięcych teatrów obejmował aż 116 zawodowych zespołów teatrów lalek i teatrów młodego widza (ТЮЗ – театр юного зрителя), co dobitnie świadczy o potężnym oddziaływaniu rozwiniętej w Rosji Radzieckiej sztuki teatralnej na dorastające pokolenie. Niepokojące zjawiska w teatrze dla dzieci zaczęły się już w połowie lat 80., gdy istotnie zmniejszyła się liczba spektakli adresowanych do młodzieży. Zjawisko to obserwowane jest także dzisiaj. Mimo iż w latach 1990-2000 znacząco zwiększono liczbę teatrów lalek i teatrów młodego widza, to sieć teatrów ciągle daleka jest od normatywnej, a w wielu obwodach i dużych miastach w ogóle nie ma takich placówek. Krytykowane obecne w spektaklach dla dzieci prymitywne moralizatorstwo i nachalny dydaktyzm dramaturgii drugiego gatunku zniechęcają młodych widzów do teatru. Sytuacja ta powinna alarmować twórców, zważywszy, że teatr stymuluje twórczą aktywność człowieka we wczesnym stadium jego socjalizacji. Problem stanowi także infantylizacja repertuaru, polegająca na obecności w nim bajek, naiwnych historii przygodowych i niemal zupełnym braku współczesnych sztuk poświęconych aktualnej tematyce: szkolnej, rodzinnej, społecznej. Tym samym teatr nie umożliwia dzieciom wejścia w nurt realnych wartości, problemów, z który-

⁵⁷ В. Чудинова, *op. cit.*, s. 131-164.

⁵⁸ *Ibidem*.

mi mogą się zetknąć, nie sprzyja rozwojowi dialogu z otoczeniem społecznym, a jedynie kultywuje zabawowy świat żartów i psot. Na aktualne pytania młody widz nie znajduje odpowiedzi w teatrze, co zmusza go do szukania ich w innych, nie zawsze wiarygodnych, źródłach⁵⁹.

Niezadowolająca jest także sytuacja w obrębie zainteresowania dzieci sztuką muzealną. Obecnie dzieci stanowią ponad połowę odwiedzających muzea. Jednak dla wielu muzea nie są wystarczająco atrakcyjną rozrywką intelektualną. Na ich temat wypowiadają się obojętnie, co pokazuje, że zmiany wśród dziecięcych zainteresowań i preferencji zachodzą bardzo szybko. Zmieniają się ich potrzeby i oczekiwania, więc muzea powinny na to reagować, np. poprzez wykorzystanie nowoczesnych technologii i wprowadzenie interaktywności, pod którą rozumiane jest pomaganie i zachęcanie odwiedzającego dziecka do wykazania inicjatywy i samodzielności⁶⁰. Pracownicy muzeów prowadzą zajęcia dla kółek dziecięcych, organizują muzealne gry, programy edukacyjne, by sposoby pracy z dziećmi, poprzez swoją różnorodność, zdołały zachęcić je do tej gałęzi kultury.

Po upadku ZSRR nastąpił także gwałtowny spadek zainteresowania sztuką cyrkową. Związane to było z obniżeniem poziomu artystycznego i poziomu trudności programów cyrkowych, wynikającym z oszczędności finansowych i reorganizacji całego sektora. Numery cyrkowe najwyższej jakości są przygotowywane na występy zagraniczne z uwagi na nieporównanie lepsze warunki finansowe. Mimo to, na początku nowego stulecia udało się pokonać kryzys lat 90. i ponownie zbliżyć się do wskaźników jakościowych i ilościowych, charakteryzujących publiczność cyrkową z początku lat 80.⁶¹

Uczestnictwo w wydarzeniach kulturalnych bezpośrednio związane jest z poziomem dochodów rodziny, co zamyka wielu dzieciom drogę do rozrywki. Komercjalizacja kultury, wysokie ceny książek, czasopism, jak również biletów do placówek kulturalnych, przy jednoczesnym spadku możliwości nabywczych, doprowadziły do tego, że wiele dzieci nigdy nie było w dziecięcym teatrze czy kinie, nie czytało najlepszych książek dla nich przeznaczonych, ale wyrastało w otoczeniu surogatów kultury masowej.

⁵⁹ В. Дмитриевский, *Детский театр – время испытаний*, [w:] *Дети и культура...*, s. 99-104.

⁶⁰ W ramach Dziecięcego Międzyregionalnego Ruchu Społecznego „Bractwo mrówek” muzeum Lwa Tołstoja „Jasna Polana” organizuje letnie programy ekologiczno-edukacyjne, wybieżki do miejsc pamięci, sprzątanie terytorium, sianokosy. Za najważniejsze uznawana jest radość dzieci z przebywania w historycznym miejscu i możliwość zanurzenia się w jego atmosferę. Z kolei w centrum muzealnym „Dziedzictwo Czukotki” powstała wirtualna ekspozycja „Punkt odniesienia”, umożliwiającą odwiedzającym wybranie interesujących ich paneli tematycznych. Zob.: М. Юхневич, *В музей или мимо*, [w:] *Дети и культура...*, s. 183-200.

⁶¹ Г. Островский, *Детская аудитория цирка. Проблемы формирования*, [w:] *Дети и культура...*, s. 114-125.

Najmłodsze pokolenie jest często zagubione w makrostrukturze, jaką stanowi nowoczesne społeczeństwo, co skutkuje m.in. pogarszaniem się interakcji ze starszą generacją, schodzeniem na drogę przestępczą, coraz większą podatnością na ofertę skomercjalizowanej kultury masowej. Kulturowy chaos współczesnego świata prowadzi również do kryzysu wartościowania i zaniku normatywnych punktów orientacyjnych. Jak napisał Boris Soroczkin:

W trakcie realizacji strategicznie nieprzemyślanych reform gospodarczych uległy zniszczeniu stare ideały, dziecko faktycznie pozostało sam na sam z niełatwym światem, w którym zapanował kult chciwości i siły, ukierunkowującej dzieci i młodzież na agresywne i destrukcyjne zachowanie⁶².

Procesy zwiększające napięcia społeczne i poziom dezadaptacji negatywnie odbiły się na dorastającym pokoleniu. Świat dorosłych powinien zwrócić baczniejszą uwagę na losy dzieci, ich potrzeby i oczekiwania, by wychować pełnowartościowe, odpowiedzialne i zdolne do działania pokolenie, któremu po 1991 r. przyszło dorastać w trudnych warunkach, pozbawiających je przypisywanej dzieciństwu fascynacji światem, bez troski i radości.

Podsumowując, można wyróżnić następujące zjawiska i tendencje, które wywarły znaczący wpływ na nowe oblicze dzieciństwa po upadku Związku Radzieckiego:

- osłabienie statusu rodziny,
- negatywne stany emocjonalne rodziców i opiekunów jako pochodne drastycznych reform gospodarczych i społecznych,
- reorganizacja ról rodzinnych,
- zubożenie komunikacji międzypokoleniowej,
- kryzys instytucji wychowawczych i oświatowych,
- mniejsza dostępność instytucji wychowania pozaszkolnego,
- komercjalizacja i unifikacja kultury,
- przejmowanie amerykańskich wzorców zachowania,
- zastępowanie moralnych autorytetów postaciami z popkultury,
- większy dostęp do środków masowego przekazu i traktowanie ich jako wiarygodnych źródeł informacji,
- zwiększone oddziaływanie środków masowego przekazu na psychikę dziecka, jego gusta i przekonania,
- ekspansja rynku reklamowego w przestrzeń dziecięcą,
- nastawienie na wymierność w przemyśle telewizyjnym i filmowym jako przykłady integracji kultury z rynkiem,

⁶² Б. Сорочкин, *op. cit.*, s. 4.

- traktowanie Internetu jako przestrzeni pozwalającej na kreację alternatywnej tożsamości,
- problemy finansowe rosyjskiego przemysłu kulturalnego dla dzieci.

The new face of childhood as a result of social changes after the fall of the Soviet Union

The fall of the Soviet Union entailed significant social changes, often being a result of a change in the country's development paradigm. The centrally planned economy was replaced by market economy, and in the new reality millions of families could not find their feet due to being accustomed to the directive decision-making style that was present in the former system. This led to the crisis of family; dysfunctional families, struggling with alcohol and unemployment problems, were not able to create a healthy educational environment for children. Political, social, economic, cultural and educational factors contributed to the appearance of the third wave of *besprizornost'* and *beznadzornost'* in the 20th century. These children wander the streets, beg, come into conflicts with the law and become addicted to alcohol and drugs. The undertaken attempts to rehabilitate analyzed deviatory groups encounter many obstacles. The mentioned groups are a serious problem for Russian authorities and are one of the greatest present threats facing the children's world. This negative phenomenon of peacetime is the proof of social crisis in Russia. Eliminating pathology is possible only under the condition of long-term, combined efforts of state, social and educational institutions. Initiatives undertaken by non-governmental charitable organizations seem to be particularly effective, although their influence cannot reduce the intensity of the problem significantly.

The next threat to the children's space is the mass culture, commercialization and unification. In connection with these phenomena, talking about the subjective and objective depictions of childhood, and the primacy of the second is justified. Means of mass communication exert more and more influence on the moral and spiritual development of children, showing devalued cultural values and creating the behavior models. Simultaneously, museums, theatres and different cultural institutions exert less influence on the adolescent generation. The youngest generation is often lost in the macrostructure which is modern society. Among other things, it leads to the worsening of interaction with the older generation. Children devoid of parental attention look for understanding among peers; they get involved in the activity of youth subcultures and criminal groups, too. Looking for friends' substitutes takes place across the Internet. The cultural chaos of the present world also leads to the crisis of values and the atrophy of normative reference points.

Processes enlarging social tensions and the level of disadaptation have a negative influence on the adolescent generation. The world of adults should pay more attention to children's fates, their needs and expectations, to bring up a responsible generation, which after 1991 often had to grow up in difficult conditions devoid of fascination with the world, carefreeness and joy, usually attributed to childhood.